

اسلامیات کے متعلق کتب خانہ سالار جنگ کے اردو مخطوطات

از :- جناب مولوی سید نصیر الدین صاحب ہاشمی

نواب سالار جنگ مرحوم رحیدر آبادی کے کتب خانہ کے اردو مخطوطات کی وضاحتی فہرست اسٹیٹ کمیٹی کی جانب سے شائع ہو گئی ہے۔ جو راقم الحروف کی مرتبہ ہے۔ اس فہرست میں (۱۰۴۵) اردو مخطوطات کا تذکرہ کیا گیا ہے ان کو نو شعبوں میں تقسیم کیا گیا ہے یعنی اسلامیات - مذاہب - فلسفہ - سائنس - کارآمد فنون - فنون لطیفہ - لسانیات - ادبیات - تاریخ۔

پھر ہر ایک شعبہ کی ذیلی تقسیم ہے جو (۴۸) فنون پر مشتمل ہے اسلامیات کی ذیلی تقسیم حسب ذیل آٹھ فنون میں کی گئی ہے۔ (۱) تجوید (۲) تفسیر و ترجمہ قرآن (۳) حدیث (۴) فقہ و عقائد (۵) ہندو نصائح (۶) کلام و مناظرہ (۷) ادعیہ (۸) تصوف و اخلاق۔

یہاں اسلامیات کے ہر ایک فن کی مخطوطات کا مختصر تذکرہ کیا جاتا ہے تاکہ ناظرین پر اجمالی طور پر اس کتب خانہ کے چند مخطوطات کا حال منکشف ہو جائے۔

(۲) تجوید کی (۵) کتابیں ہیں شمالی ہند میں پانی پت فن تجوید کا مرکز رہا ہے اور دکن میں ارکاٹ اور ویلور اس فن کے مرکز سمجھے جاتے رہے۔ اس فن کی پانچ کتابیں

کتب خانہ میں ہیں یعنی

شمار	نام کتاب	مصنف	سنہ تصنیف	تعداد صفحات	سنہ کتابت
۱	قواعد تجوید		قریب ۱۲۰۰ھ	۳۲	

۲	فوائد و فوائد	محمد باقر آگاہ	۱۲۱۰ھ	۱۰۷ صفحہ
۳	رسالہ تجوید	ابوالحسن ثانی	۱۲۳۷ھ	۱۱
۴	نظم مخارج	محمی الدین قادری	۱۲۵۰ھ	۱۷
۵	مفید القاری	قادر خاں	قرب ۱۲۵۰ھ	۱۵

ان کتابوں میں سے جہاں تک میری معلومات ہیں صرف دوسری اور آخر الذکر کتاب طبع ہوئی ہے باقی تین کتابیں طبع نہیں ہوئی ہیں۔

(۲) تفسیر و ترجمہ قرآن (۱۰) کتابیں ہیں یعنی

۱	تفسیر پارہ عم و تبارک	—	قرب ۱۲۰۰ھ	۱۷۷
	ترجمہ قرآن	بہادر علی حسن د	اداکل ۱۲۰۰ھ	۴۸۷
		امانت علی۔		

۳	چراغ ابدی	عزیز الشہر ہنگ	۱۲۲۱ھ	۴۳۵
۴	تفسیر تزیل	سید بابا قادری	۱۲۴۰ھ	۳۰۷
۵	تفسیر مرتضوی	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۲۵۶ھ	۳۹۰
۶	دوسرا نسخہ	—	—	۲۹۱
۷	ترجمہ تفسیر احمدی	حافظ عبد علی بلگرامی	۱۲۶۰ھ	۱۵۸
۸	شرح سورہ یسین	—	مابعد ۱۲۵۰ھ	۵۸
۹	ترجمہ آیات قرآن	—	مابعد ۱۲۰۰ھ	۳۲
۱۰	برکات القرآن	—	۱۲۳۲ھ	۳۲

ان دس کتابوں میں سے سلسلہ نمبر (۲) خصوصیت سے قابل تذکرہ ہے یہ ترجمہ قرآن ڈاکٹر گلکراست کے دارالترجمہ فورٹ ولیم کالج میں بہادر علی حسن اور امانت علی نے مل کر کیا ہے بعض اصحاب نے یہ صراحت فرمائی ہے۔ ترجمہ پورے قرآن کا نہیں ہوا تھا۔ مگر یہ خیال

صحیح نہیں ہے۔ کیونکہ کتب خانہ کا یہ نسخہ پورے قرآن شریف کا ہے۔

تفسیر مرتضوی سلسلہ نمبر (۵) اور شرح یلین سلسلہ نمبر ۱۰ منظوم کتابیں ہیں باقی نثر ہیں فورٹ ولیم کالج کے ترجمہ کا نمونہ حسب ذیل ہے۔

”خدا کے نام سے بڑا بخشنے والا نعمت دینے والا ہے۔ ہر ایک حمد خدا کی ہے وہ مالک ہر سب کا بخشنے والا۔ روزی دینے والا۔ خداوند روز قیامت کا ہے۔ ہم تیری ہی بندگی کرتے ہیں اور تجھی سے مدد چاہتے ہیں۔ دکھا ہم کو سیدھی راہ ان کی جن کو تو نے نعمت دی۔ نہ ان کی جن پر غضب کیا گیا ہے اور نہ گمراہوں کے“

اختتام

”کہہ کہ میں آدمیوں کے رب کی پناہ لیتا ہوں جو بادشاہ ہے آدمیوں کا معبود ہے آدمیوں کا۔ خاس کے دسواں کی بدی سے جو کہ آدمیوں کے سینوں میں دسواں ڈالتا ہے جن اور آدمیوں میں سے“

(۳) حدیث کی چھ کتابیں ہیں جو یہ ہیں۔

۱	رسالہ چہل حدیث	—	۱۱۰۰ھ	۱۰۰ صفحے
۲	ترجمہ چہل حدیث	—	اول ۱۱۰۰ھ	۸۲ سنہ ۱۲۳۴ھ
۳	ترجمہ زواجہر	شیخ آدم	قبل ۱۲۱۵ھ	۵۲ ۱۲۶۹ھ
۴	ایضاً دوسرا نسخہ	”	”	۸۰ ۱۲۶۳ھ
۵	قیامت نامہ	—	مابعد ۱۳۰۰ھ	۱۰
۶	ابلیس نامہ	عاجز	مابعد ۱۱۰۰ھ	۳۶

ابن شہمی محدث کی کتاب زواجہر مشہور ہے۔ ارکات میں اس کا ترجمہ شیخ آدم نے کیا ہے شیخ آدم رئیس ارکات عمدۃ الامر از فرزند محمد علی والا جاہ کے استادوں میں شامل تھے۔ اپنے شاگرد کی خواہش پر اس کا ترجمہ بڑی محنت سے اردو میں کیا ہے۔ اس کے ترجمہ کے متعدد

نسخے دکن میں ملتے ہیں اس سے واضح ہوتا ہے کہ یہ کتاب اپنے زمانہ میں خاص مقبول تھی۔ جہاں تک میری معلومات ہیں ان کی طباعت نہیں ہوئی ہے۔
(۲) فقہ و عقائد۔

اس فن کے (۱۰۵) مخطوطات محفوظ ہیں ان کی فہرست درج ذیل ہے۔ مگر ان میں جو مکرر ہیں ان کو نظر انداز کر دیا گیا ہے۔

۱	فقہ حنفی مع شرح	—	قبل ۱۰۰۰ھ	۱۶۱	
۲	رسالہ عقائد	—	اوائل ۱۰۰۰ھ	۱۷	
۳	رسالہ عقائد	—	قریب ۱۰۵۰ھ	۴	
۴	تحفۃ النصائح	رازی قطبی	۱۰۴۵ھ	۱۶۲	پانچ نسخے ہیں
۵	نجات نامہ	ایمانی	۱۰۵۰ھ	۱۸	دو نسخے ہیں
۶	احکام الصلوٰۃ	شاہ ملک	۱۰۷۷ھ	۱۷	پانچ نسخے ہیں
۷	کنز المومنین	عابد شاہ	۱۰۹۰ھ	۳۰	
۸	رسالہ عقائد	—	قریب ۱۱۰۰ھ	۷	
۹	ہدایت ہندی	شیخ داوری ضحیفی	۱۱۰۰ھ	۲۴۲	دو نسخے ہیں
	فقہ ہندی				
۱۰	مثنوی فقہ و عقائد	—	مابعد ۱۱۰۰ھ	۱۴۲	
۱۱	فرائض اسلام	شاہ علاء الدین چشتی	۱۱۱۱ھ	۷۲	تین نسخے
	مسائل عبادات				
۱۲	احکام الصلوٰۃ	—	اوائل ۱۰۰۰ھ	۶۲	
۱۳	احکام الصلوٰۃ	—	"	۴۱	
۱۴	مرات الخضر	سید محمد فراقی	۱۱۲۰ھ	۲۷۴	

برہان دہلی

۱۵	فقہ لازم المبتدی اشرف	۱۱۰۰ھ	۶۲	کتابت ۱۲۹۵ھ
۱۶	مختصرنامہ محبوب عالم	۱۱۵۸ھ	۱۱۴	” ۱۱۵۸ھ
۱۷	نام حق سرمست	۱۱۶۲ھ	۱۴	
۱۸	خزانہ عبادت شاہ محمد قادری	۱۱۶۵ھ	۲۵۸	” ۱۲۴۱ھ

دو نسخے ہیں

۱۹	ترجمہ سراج المؤمنین حسین	۱۰۸۷ھ	۱۵۴	
۲۰	تنبیہ النساء خواجہ رحمت اللہ	۱۱۹۵ھ	۵۵	چار نسخے ہیں
۲۱	چہل و چار مسائل رحمت اللہ	”	۳۲	
۲۲	چہار کرسی احمد خاں شروانی	۱۲۹۶ھ	۹۶	چار نسخے ہیں
۲۳	فقہ محفوظ خانی قدر عالم	۱۰۹۹ھ	۲۶۶	
۲۴	رسالہ فقہ بانر آگاہ	۱۲۰۰ھ	۲۱	
۲۵	فوائد و عقائد	”	۳۷	کتابت ۱۲۰۲ھ

دو نسخے ہیں

۲۶	روضۃ الاسلام	۲۱۳ھ	۱۹۸	۱۲۷۹ھ
۲۷	مجمع المسائل	۱۳۰۰ھ	۱۷۴	
۲۸	جواہر الاصول فاضل خاں	۱۲۰۰ھ	۵۰	قبل ۱۲۰۱ھ

دو نسخے ہیں

۲۹	مسائل فقہ	۱۲۰۰ھ	۷۷	
۳۰	رسالہ نکاح قاضی بدرالدین	”	۹	
۳۱	فرائض و سنن دین اسلام	ترب ۱۲۰۰ھ	۱۱۲	

۳۲	ثابت الاسلام	قرب ۱۲۰۰ھ	۱۳۶
۳۳	فقہ امامیہ	ما بعد ۱۲۰۰ھ	۱۹۲ کتابت ۱۲۵۶ھ
۳۴	رسالہ عقائد	"	۱۲۶۲ھ
۳۵	احوال قیامت محیط	قرب ۱۲۰۰ھ	۱۰
۳۶	راہ نجات شاہ عبدالغفریز	ما بعد ۱۲۰۰ھ	۱۴
۳۷	رسالہ فقہ و فرائض میر عبدالصمد	"	۱۸
۳۸	چهار کرسی عبدالحق	ما بعد ۱۲۲۰ھ	۸ تین نسخے ہیں
۳۹	محب الاثقیاء	"	۵۴
۴۰	ثنوی رنگین سعادت یار خاں	۱۲۳۹ھ	۲۲
۴۱	دین دیک محمد علی شاہ الفت	ما بعد ۱۲۲۰ھ	۱۶۹ دو نسخے ہیں
۴۲	رسالہ فقہ	ما بعد ۱۲۲۵ھ	۱۵
۴۳	نزار المؤمنین خادم	"	۱۶۰
۴۴	کشف الخلاصہ حافظ شجاع الدین	۱۲۲۲ھ	۳۱ سات نسخے ہیں
۴۵	نصیحت المسلمین خدام علی	۱۲۳۸ھ	۶۲
۴۶	مرصع الصلوٰۃ شاہ سعد الدین	۱۲۳۱ھ	۲۹۵ کتابت ۱۲۶۲ھ
			دو نسخے ہیں
۴۷	تنبیہ الغافلین سید عبداللہ	۱۲۴۶ھ	۲۸
۴۸	ثنوی رجعت امام سید علی حسن اشک	۱۲۴۸ھ	۱۱۵
۴۹	تنبیہ المسلمین	قبل ۱۲۵۰ھ	۳۴۷
۵۰	رسالہ فقہ غلام نبی	۱۲۵۰ھ	۲۰۴
۵۱	انتخاب مسائل سید عبداللہ	۱۲۵۰ھ	۶۲ ۱۲۵۴ھ

۵۲	نستیر الصلوٰۃ	میر ولایت علی	۱۲۵۰ھ	۲۵	دو نسخے ہیں
۵۳	سراج العقائد	محمد حیات	۱۲۴۴ھ	۱۴	
۵۴	سراج الفقہ	محمد حیات	۱۲۳۳ھ	۱۵	دو نسخے ہیں
۵۵	نور الہدیٰ	"	۱۲۵۰ھ	۲۰	
۵۶	تنویات حیات	"	"	۳۰۴	
۵۷	رسالہ عقائد	صدیق	"	۴	
۵۸	عقائد خفیی	"	"	۲	
۵۹	خمسة عبدالحی	عبدالحی	"		
۶۰	رسالہ اخلاق	"	"	۱۹	
۶۱	انجار المعاد	درویش علی	"	۱۰۱	۱۲۷۴ھ
۶۲	رسالہ عقائد	"	"	۱۶	-
۶۳	عقائد آزاد	آزاد	"	۸	
۶۴	صراط المتقین	"	۱۲۵۳ھ	۴۵۶	۱۲۵۴ھ
۶۵	صراط مستقیم	محمد وزیر	مابعد ۱۲۵۰ھ	۸۴	
۶۶	رسالہ فقہ	"	"	۱۴	
۶۷	رد نجوم عقائد	"	"	۲۱	
۶۸	رسالہ نکاح ثانی	میر ولایت علی	"	۱۵	دو نسخے
۶۹	رسالہ عقائد	"	"	۴۲	
۷۰	رسالہ عقائد	"	"	۴۸	
۷۱	عقائد ضروریہ	محمد نعیم مسکین شاہ	"	۶۴	
۷۲	گناہ کبائر	خیر الدین لائق	"	۷۲	

۳	راج مارگ	سید عبدالقادر	ما بعد ۱۲۵۰ھ	۱۲
۴	رسالہ صلوٰۃ	-	"	۱۶
۵	اصول خمسہ	محمد باقر	"	۱۴۰
۶	تحفۃ العلوم	حاجی حسن علی	۱۲۵۹ھ	۲۳۸
۷	اثبات الحاق	غلام محمد کھٹی	ما بعد ۱۲۵۰ھ	۲۵۶
۸	بحث الفوائد	شاہ غلام محمد	۱۲۶۳ھ	۲۹۴
۹	روح الایمان	محمد جعفر	۱۲۶۸ھ	۸۷
۸۰	زیدۃ النجات		۱۲۶۵ھ	۲۷۸
۸۱	گلدستہ عقائد	نیاز حسین واسطی	قریب ۱۲۷۵ھ	۱۹۲
	ایمان			
۸۲	ضوابط شافییہ	ابو طاہر محمد عبدالقادر	۱۲۸۴ھ	۳۱
۸۳	عقائد در شرک	-	۱۲۹۹ھ	۲۹

اس فہرست پر نظر ڈالی جائے تو واضح ہو گا کہ مسلمانوں کے دونوں بڑے فرقوں اہل سنت و اصحاب امامیہ کے فقہ اور عقائد کی کتابیں اس میں شامل ہیں۔ نواب سالار جنگ آخری لڑکر طبقہ سے تعلق رکھتے تھے مگر یہ ان کی اعلیٰ روایات اور علم دوستی کا ثبوت ہے کہ فقہ اور عقائد اہل سنت کا ذخیرہ زیادہ جمع کیا ہے۔ ان کتابوں کو دیکھنے سے پایا جاتا ہے کہ ان میں سنہ ۱۷۰۰ھ سے لیکر ۱۸۰۰ھ کے آخر دور تک کے تصانیف شامل ہیں اگر صرف ان ہی کتابوں کو پیش نظر رکھا جائے تو دو صدی سے زیادہ زمانہ کی تدریجی ترقی کا پتہ چل سکتا ہے ان کتابوں میں ایک حصہ ایسی کتابوں کا ہے جو عبادات یعنی نماز روزہ زکوٰۃ وغیرہ احکام سے متعلق ہیں اور بعض ایسی کتابیں ہیں جو فقہ کے دوسرے مسائل یعنی معاملات کا ان میں تذکرہ ہے۔ اس کے علاوہ عقائد کا بھی اچھا ذخیرہ ہے ان کتابوں میں شمالی ہند اور جنوبی ہند دونوں جگہ کی تصانیف شامل ہیں۔